

## Одповідь.

(К. Чуховському).

— Не так ті вороги, як добрі люде? —  
Поет, паш—мученик, градав.  
І хто ж поета суде?  
За що?.. Що рабство проклинав?  
Що княз крещав долю?  
Що серце вільнее оддав  
За рідний край і волю?  
Він проміг в темряві ясовий.  
Він жив і живий буде,  
А глум ілчменний, нависний —  
— Народ його забуде.

Одрина Романов..

1909

8 Марця.

## Щоє більше за нас.

Я сидів в одній тюрмі. Не бачив ні книжок, ні листів, відиного друкованого слова.

І дійшло вже до того, що я тільки лежав дні і ночі на койці й байдужими млявими очима дивився на стіни, стелю та на вовчок у дверях. Книжок я вже не вимагав, бо знав, що все одно „вони“ не дадуть мені їх. З начальником тюрми не балакали і коли він звертався з чимсь до мене, я навіть не вставав з койки і тільки одводив погляд на стелю.

І не прохав уже перевести мене в шість камери, де зо в'х боків були глухі стіни, за якими не було ні одного товариша. Я знав, що „вони“ навмисно все це робили.

Дні, як тигучі краплі з якоїсь безрайкої ривки, капали одні за одними в темряву минулого, як краплі схожі одна на одну. Спершу я цікавився, скільки їх пакало, а потім ніяк було рахувати—і я погубив дні. Погубив і навіть приємно часом було: наче ідеш якимсь безмежним полем без шляху, без невести, куди ідеш, навкруги фіга, сніг поміряв і невпинно падає й падає, коні ледве совалось, на очі дрімота налігала. Хай везуть коні, все одно. Іноді здалеку замаячав думка: „де ж, братіку, ти замериш. Смерть це... Чувє?“

— Смерть?.. Хм... Як то смерть?..— В такі хвилини смерть дуже погано уявляється. І знов дрімаєш собі.

Але раз... Грюкнули двері, розчинилися і в камеру разом з дзорорцями вступила якась постать в штатському. Дзорорці шось бовкнули і зараз же вийшли, загрозавши дверима. Я аж сів.

Господи, Васюк! Мій Васюк!  
— Ну? Не ждав? Га? Це—оригінально. Здоров, здоров... Облобизаємось? Валай...

Приголомшений і двезнячий радістю я почув його товсті губи на щоді у себе, машинально чмокнув його в ніс, одсунувся і сів на койку.

Васюк же закопотаано взяв з підлоги свій клунок, перелав його в другий куток, попробував, чи гарно йому там і став хазийським оком оглядять камеру. Робив усе так, наче ми не шість місяців не бачились, а шість година. Був вечір уже і верхня половина камери була жовта, а нижча темна, бо лямпочка стояла над дверима.

— Так!.. Це—оригінально. Номерокти заняв, серденатю мое, не із розкіпних. А проте... затишно. Лямпу не дають у камеру?

— Я вітхнув, де не зовсім очувався.  
— Ні, не дають.  
— Це—оригінально.  
— І курити, мабуть, неможна?  
— Ні, неможна.

Васюк засміявся. Звичайно, коли людина погано, то вона сердиться, гнівється, лютує. Васюк же навпаки, чим гірше йому, тим більше сміявся. Я ніколи ні з ким так не сміявся, як з Васюком. Єсть такі люди, з якими найсерйозніша людина, у котрої побачити посмішку дуже важко, з ними регочуть, як скажені, беруться за боки, стогнуть і молять.

Через п'ять хвилин ми вже страшенно реготали. Дзорорець тільки рівно відходив до вовчка, стукав ключами й кричав:

— Сляпи?.. Нізя шум делать...  
Васюк поважно підходив до дверей і вичіпиво нахлявляв до вовчка.  
— Як жахете, серденатю мое?

— Нізя шум делать.  
— Це—оригінально. А чому так?  
— Не полагається.  
— А через що ж не полагається?  
— Через то, що заприцається.

І ми знов качалися від реготу.  
Ніч ми не спали. Хот Васику я поставив другу койку, але ми обидва лягли на мой і все ніч пробалакали. І нам таки було про що побачити,—не рік і не два йшли ми поруч в житті.

Одмоанітно й рівно ходив дзорорець в коридорі, знадвору часами злими довгими гадючками вповзав у тишу свит вартових. Притулюючись щільно одні до одного, ми лежали, тихо розгортали поверхню нашої пам'яті і, як діти з скрині, виймали Пережите і злегка—соромливо, але тайно радісно конкаєли його, м'ялували і тихо сміялись. І сивий, старий тюремний Сум стояв у темному кутку й привітно хитав головою й шопотів до нас щось своє старе, тюремне, тамсичне.

Під ранок, коли нашіверугде виконє, немов півкол-са з шипитями, посіріло, Васюк заснув коло мене. Я вже давно посварився з своїм сном і ловив його несподівано, то вдень, то ввечері, а вночі, звичайно, він десь лавив собі самотю. Я не спав і, пам'ятаю, любовно, як мати на заснулу дитину, дивився на Васюка.

Лице його з курчавим блявим волоссям і розриваним надвоє підбріддям мирно й довірливо склялось до грудері мені і хотілось тихо-тихо плувать його. Але, як би він почув і прокинувся, він би реготав, як скажений. І я тільки дивився на його. Він причмокував губами, похрюкував, іноді злісно й халапачсь чухався і знов рівно і спокійно спів.

„Серденатю мое!“  
Ми дуже не допущувались, через що та для того „вояк“ посадили до мене Васюка. Чорт їх бері, посадили їх і посадили, однаково обом нам менше каторги ждять нічого. Однаково ми обоє ніяких показів не давали, значить, болясь ялось виплутати одня одного ми не мали чого.

Але книжок нам все таки не до-

воляли, виривно натякувши, що ми могли б мати навіть і тютю, як би захотіли, не то що книжки. Ми то дуже хотіли, але показів все таки не давали, зробили з хліба пашки й стали грат, реготались, дразнили дзорорців. Їх було двоє в нашому коридорі. Один—маленький, рудий і весь надзвичайно плескуватий, наче засушений в якіхсь велитчезній книзі. Він раз-у-раз держав великим і середнім пальцем тигарку, жмурився від диму її і, дивлячись у вовчок спокійно-пальним поглядом, а протимого говорив:

А пе-е-е-е іграть нізя-а-а...  
І жмурив від диму ліве око, через що здавалось, що він сам кепкує з своїх слів.

— Через що „нізя“?  
— Не полагається... Такое узаконєніє, що не полагається... Када б, случайно скажем, вийшло такое узаконєніє, що полагається песні арештантові, значить, нада усема певати песні.

І з легкою посмішкою невоамутимо й хитро жмурив око.  
Він був з філософським напрумом думок і ми дуже любили з ним балакати, але він хутко одходив од вовчка.

Другий же так і зовсім ніколи не вступав до розмови з нами. Сухий, вугластий, з жорсткими ніби з дроту зробленими вусами, вималюваними в жутку фарбу, він суворо й грізно ступав ключами по вовчку й кричав до нас обох:

— Сляпи ти! Приказую, штоб не було песней!  
Ми тільки црого й ждали і аж падали на койки від реготу.

Він тріпав неперорозумлі, але так само грізно й строго дивився якийсь час, потім одходив і дерев'яно, з непокхитним невблаганим виглядом одмоанітно миготів у вовчку.

Як тільки він одходив, ми, пересивняши регіт, знов зачинали:

„Гей, у полі билиньонько ко-о-лиха-а-а-е-е-е-е“.  
Моментально кроки в коридорі ставали пивдичими, твердичими і разом з стуканнями в вовчок чулось:  
— Сляпи ти! Кому я приказав, що

песні нізя співати! Умовкнуть січас же!

Я не знав, чого нам було так смішно, але ми просто корчилися, задихались, плакали від реготу. І розуміється, не спали в такий час. Він же, дослуговивши свого, одходив з тим же незадоволено-грібним виглядом.

Звичайно, шід вечір, коли над дверима ще не ставили лямпочку, ми лягали на свої койки і починали:

— Охо-хо-хо... Пудно, сукиного сина!..  
Хоч би одну книжку, сволоці...  
— Да-а-а... Це—оригінально... Книжка нічого... Але ти знаєш, серденатю, що як би пішла, то по моему методу можна втіти... Йй богу...

Я знав звари, що ні по його методу ні по моему вінким родом втіти не можна, але з великою й щирою цікавістю справився на лікоть і, ледве розвбачаючи контури його постаті на койці, тихо шпав:

— Яким же способом?  
— А от таким... Ти тільки слухай... Ця сюди...

Я пересів до його на койку, спірився боком його на живіт і він, лежучи, тихо й тамниче починав розвивати старий негодящий план тільки з маленькою якою-небудь одмінюю. Я слухав уважно, замірав серцем, уважливо план дійсності і навіть не сперечався з ним. Аж тоді, коли він кічав, коли кидалось в очі, що крім пилки ще бракувало „яких-небудь сотню—дві карбованця“, ми починали реготати, після чого я вже вступав з своїм планом. І Васюк теж уважно й сервізно слухав мене, іноді з запалом перебивачи, доповнюючи, навіть сперечався, але сперечавчесь що до деталей, а не до самого плану, в який він безмежно вірив. Коли ж я кічав і виявлялось, що для мого плану не халало тільки двох револьверів, диваміту і карбованців п'ять—десять грошей, Васюк ріпуче вступав проти і знов висував свій.

Вечера перебивала нашу дискусію. Після вечері ми сівали, спершу потихеньку, сумно, далі Васюк вибрав пісні з виглосом, твердо ступав по підлозі і в такт вигукував якусь сал-

дадку мелодію. Підхлбив дозорець, стукнув ключима і починався звичайна розмова.

— Сляш? Довольно песнішей.

— Довольно? Це ориґінально. А ми тільки почали.

— Так от і прекраті, як почали.

— Та неваже?

— І так дали.

А вночі у снах наші плани здійснились, ми тікали, стріляли, підірвали стіни динамітом, пролазили в найвузюсенькі дорічки, прокидались від хвилювання і знов підкупили дозорців, переодягались, перелазили через стіни, зривались і знов прокидались. Так кожної ночі. Вранці ж після чаю сиділи й оповідали один одному свої вночі удежі й неудачі.

Після обіду "делали" прогулку, грали в шашки і знов лежали в нальтивій смерканія й з захопленням слухали "нові" свої плани. А потім реготали так, що до нашої камери мусив підходити дозорець і цокати ключима об двері.

Іноді Васюк сумно спірав лікоть на подушку, клав голову на руку і, дивлячись знизу вгору у вікно, філософично задумливо говорив:

— А, знаєш, сердякото мое, я думаю,—по гірше тюрми нічого не може бути... Ій богу...

— Хм... Чорт його зна... Мені теж здається...

— Ні, це—факт. Ти дивись: на волі люди гублять чи здоров'я чи багатство, чи близьких людей... Правда? Рідко буває, що все разом... Га? Ти щось кажеш?

— Да-а, буває...

— Але рідко... А тут все разом... Розумієш? Ні чорта! Ні, сволочазя штука ця тюрма... Та ще без книжки...

І раз несподівано додав:

— А ти знаєш, сердякото, що я вчора здорово таки кров'ю покашляв... Ій богу!

— І засміявся.

Мені стало холодно.

— Правда, Васюк?—Тихо спитав я. Він ще дужче засміявся. Потім раптом ліг на койку і, помовчавши, промовив:

— Да-а... хотів би я знати, що гір-

ше можна знати в життю... Це ориґінально... Гірше тюрми... Та ще такої... Ти знаєш, сердякото... Ех, сердякото ти моє!

Він хутко перевів до мене на койку, обняв за груди і прихилився.

— Хочеш, скажу тобі який план, що ми через тиждень будемо на волі? Га? Хочеш?

— Ну?—чекаво протягнув я.

— Слухай же... Він зручніше вмовстився, плямкнув навіть губами, сам наперед смакуючи свій план і тихим шопотом докладно виложив усе передо мною.

Так, план був справді певний і дростий. Треба було тільки підкупити двох дозорців. Це його трохи ускладняло. Але коли ігнорувати по обставину, то можна було б ризикнутися за успіх!

— Слухай... Але ж ти забуваєш, що у нас нема кому підкупити їх?..

— А, потечай!.. Це не так важко... Головне, ідея... Уявляй собі, що е... Тоді, значить, ти дивись...

І знов малював всю майбутню картину нашої втечі.

Ні, план, такій дійсно, прямо геніяльний. Геніяльний своєю простотою, несподіваністю, одважністю. От тільки як би знайшовся хтось, щоб з волі підкупив тих дозорців, що кодо воріт.

Ми замовляли, потім зразу обоє почали реготати. Реготали так, що до вочка підійшов засушений дозорець і таким тоном, ніби оповідав нам якусь інтересну новину, промовив:

— Господи!.. Сляште, господа? А ви знаєте, що не полагается так крупоно сміятися?

Але як ми не то що не перестали крупоно сміятися, а ще більш закинулись реготом, то він помірво, але сильно почав стукати ключима об двері вочка й підващеним голосом заговорив:

— Гей, господа, а реготатьдія так не полагается. Сляште?

— Ой, умру...—стогнав Васюк.

— Сляште, господа? Прошу вас з убійденієм. Довольно.

Пам'ятаю, Васюк ще довго охлипував від сміху, а мені... мені сумно-

сумно раптом стало.

І от чогось з того вечора і чого саме з того, я й досі не можу уявити собі, потягло щось... не таке, як раніше. Як пригадую собі, на другий день ми якось ні разу не реготали. Васюк майже весь час ходив з кутка в кутко по снідах витерти на підлозі попередняками і поєвистував. Я лежав на койці. Пригадую також, що це був мало не перший день, відкоди жив я з Васюком, що я пролежав, як раніше, цілий день на постелі. Вечері в сірому світі смерканія ми сіли було в шашки погради, але на половині гри обом стало нудно і ми покинули.

І не розвивали ніяких планів в той вечір.

Другого дня, виразно пам'ятаю, Васюк, вцепившись руками в ґрату, весь час писіяв обіду до самої ночі провидів на вікні. Ми часто сиділи й равіше, але не так подовго.

А я цілий день лежав на койці. Не хотілось рухатися. Потім потроху, непомітно стало так, що Васюк, звичайно, ходив по хаті й поєвистував, а я лежав. Майже не балакали, а коли балакали, то потроху й де дали то сучіше, холодніше. Шашки ще порозгубились і коли хотіли раз зграгати, то не змогли знайти всіх. Нових робити не хотілось.

Васюкове ходіння мене дратувало. Іноді він починав кашляти, спірався об стінку рукою і, нахиливши голову, кашляв хвильди г'яте. Це також було нудно й досадно слухати.

— Ти поменше б на вікні сиді...—сказав я раз.

— Це не вікно...—трудним шопотом промовив він і, постоявши ще трохи, знов заходив.

— І ходив би не так багато...

— А тобі що?

— Та мені нічого... Ти стомлюєшся...

— Ціувать...

— Глупо...

— Не нажому... Глупіше лежать цілий день...

— Я принаймі лежу тихо і нікого не турбую своїм ходінням...

— Це ориґінально. Значить і я повинен лежати?

— Ах, одчепи... Хочеш, ходи...

І він ходив, похиливши голову, ніби глибоко думав про щось. Але я знав все, що він міг думать, знав, як він повернеться, сяде, закладе руки за шню і ляже поричаство на койку. Знав, що він мене знаєтак же, як я його. Знав навіть, що коли він вночі чудно крекче, йому сняться жєнщини, а як раптом сїде на койці, значить, снилось, що тікає. Спершу питав його, а потім і питати перестав. Ну, що він мені може сказати? Все те саме, відоме, старе. Пробіжить по накоханих снідах мозку і сїду не лишити. І де дали, то все менше й менше він сміявся, а все частіше лягав на койку і важко сопів носом. Це було дивно спочатку, але хутко стало старим, відомим. Все у нас моментально ставало старим, тим самим.

І через те, що нового не бувало, старе від довгого лежання в мозку обгиралося, губило всякі фарби, зморщувалося, а далі починало гвяти. І як би можна було розчинити наші черепи, і певний, що мозки наші обгїтались би в темноті фосфоричним, гвїтним світлом.

Іноді чомусь по задурманевій душі морозом проходило щось непокоїне, жєхалище, тоскєне. Особливо ввечері, коли камера робилася за-чїсь темною, на-чїсь яєною. Тоді й Васюк починав якраз усюєнено сопти носом. Це ще більш дратувало.

— Слухай, Васюк, чого ти сопіш так?

— А то чє?...

— Та нічого. Нетєрєно слухати.

— Це ориґінально.

Ідіот! Він ще на смішки пускається.

— Нічого ориґінального нема, а тільки погане.

— Може, я турбую тебе цим?

— Ах, одчепиєш ти ради Бога!

«Турбую, турбую». Подумаєш делікатність яка!..

— Так якого ж чорта чипляється?.. Не ходи, не сопі!.. Твоя камера, чи що?

— Щоб ти знав, що моє! Менє першого привели сюди.

Він аж сів.

— Слухай, ти або здуєр, або...

— Сам ти дурєнь!..

Він мовчки, пам'ятаю, посидів, потім тихо ліг. Мені стало трохи соромно, але зараз же я почув страшенно вільств за це на Васюка. Мені хотілось зроби́ти йому, коли так, ще гірше, ще поганше.

— І кашляєш ти... Перше вночі не кашляв, а тепер кашляєш... Я ж не винєв, що ти не можеш спати.

Він мовчав.

— Я теж міг би, коли в мене безсонниця, кашляти і взагалі перепокожати спати.

Васюк ворухнувся.

— Я це навмисно роблю?—глухо считав.

— Я так думаю. Перше ти не кашляв. А тепер на вільств. Я, мовляв, не сплю, так і другий хай не спить.

Васюк скинув ноги на підлогу й сів. Сів і склався до мене. Я лежав і дивився у стєло, але почував, що він дивиться на мене.

— Ну, та й сволоч же ти, слухай,—помалу й влієсно почав він.—Така сволоч, що я й не жєдв... На вільств!..

— Ну, я прохав би тебе не лаятись, бо я теж умю дулю скрутити.

— А хїба ж не сволоч такий? Яке ти маєш право так говорити... Я на вільств йому кашляю. Ти, брат, може, по собі мїряєш. Але коротка мїрка...

— Скажіть, довгий який! Подумаєш! Обів'явєвє.

Васюк зразу замовк і знов ліг.

Вільше ми в той вечір не балакали. Вночі Васюк кашляв надзвичайно голосно й подовго. Я був певний, що він навмисно, цей раз уже навєсно навмисно, на вільств мене, кашляв. Я не міг спати всю ніч. Ну, чєкай, коли так, то й ми будемо так. Чєкай, чєкай.

В. Винниченко.

(Кінець буде).

## Щось більше за нас\*).

(Кінець).

На другий день я не лежав уже. Коли Васюк починав ходити по камері, я теж вставав і ходив. Нам незручно було, ми товклися один об одного, і мушили навіть зупинятися. Васюк мовчки поглядав на мене, посміхався і сідав на свою койку. Я теж в унісон йому посміхався, ходячи сам по камері.

Після обіду він довго і болісно кашляв. Потім, трудно дихаючи, заплющив очі і задрімав.

Тоді я встав, заходив по камері і голосно заспівав. Він злякано прокинувся, підвівся на лікті, подивився на мене.

— Хіба ти не міг би посидіть тихо якісь півгодини?—хмуρο спитав нарешті.—Ти ж бачиш, що я дримаю.

— Зо мною не церемоняться... Чого ж я маю церемонитись?—Не зупиняючись, кинув я рівно й жорстко. Він помовчав.

— Е, й злий ти, я тобі скажу...

— І чудесно!

Подивився на мене довгим поглядом, потім щось зле пробігло в тому погляді і посміхнувся.

— Ну, добре... Хай так...—промовив і ліг.

З того часу ми обоє вже не лежали апатично і мляво. Ми напружено слідували за кожним рухом і словом один одного. Ми навіть почали знов наші розмови, гру в шашки, але розмовляли тільки для того, щоб спіймати один одного, притиснути і примусити почути своє безсилля і приниження перед другим. Грали в шашки для того, щоб любоватись як злісно кривляться губи переможенного.

Тільки не співали й не реготали. І де далі, то погляди наші ставали гострішими, слова проняті більшою отрутою ненависті, вчинки все більш направлені з спеціальною метою: тільки для його. Все, що я не робив, я робив для його. Він також.

— Ось він виліз на вікно. Сидить і понору дивиться в небо. Чогось посміхнувся.

— Слухай, Васюк. Може б, ти злів уже... Я теж хочу трохи посидіть... Ти цілий день сидиш сьогодні...

— Цілий день? Це-оригінально. Я тільки що виліз.

— Я теж хочу сидіти...

Посміхається і згазить.

— Будь ласка—іронічно поводить рукою до вікна. О, як я його ненавижу за те, що він зліз!

Вилізаю й сижу з задоволеним виглядом. Мені зовсім не хочеться сидіти, мені холодно на вікні, небо хмарне, брудне, нічого цікавого. О, як я його ненавижу за те, що сижу на вікні з задоволеним виглядом.

Ну, хай-хай! Побачимо...

Ми на нудьгу вже навіть не жалілись. Принаймні, що до мене, то я іноді майже забував, де я. Забував про свою справу, про покинутих на волі, навіть про волю саму. Я тільки чув і бачив Васюка. Часом ночі не спав і перебірав, що він сказав мені, яким тоном і як я міг так відповідать йому, і чому я не зробив оттак або так. Тоді б він не посміхався б так ехидно й злорадісно.

Так минали наші дні.

І був раз вечір. Ми лежали непорушно в напівтьмі й мовчали. Я лежав лицем до гори і непокійний мій погляд блукав по стелі. Блукав і раптом за щось зачепився. І в той же мент з глибин несвідомого щось штовхнуло мое серце. Боже! Стеля! Дерев'яна стеля! На горіще!.. Вилізти на грубу, перешпиль дошку, вибратись на горіще, з горіща по ринви на улицю, з улиці... Господи!. Подрать простині й зробити шворку... Пилку зробити можна з бляхи, найти на дворі, на прогулці... Ніччю один пилить, другий стежить...

О, ідіот! А він лежить і не знає. Цілком байдужісінько, як купа мокрих ганчірок, важко лежить і не догадується навіть! Ха-ха-ха! Хай лежить!

Як я сміявся! Ох, як я сміявся всю ніч. Тепер він побачить, хто з нас чого вартий, він, що сто літ пролежав би й нічого не побачив, чи я, який...

Я йому нічого вранці не сказав.

Тільки поглядав на його й із серйозним виглядом невпинно реготався. А він плямак собі, сопів носом, потім ходив, сидів, лежав, кашляв.

— Може, Васюк, хочеш сидіти на вікні? Будь ласка, сідай, я потім посижучу.

Він здивовано дивився на мене. А я потуплював очі. На віщо показувати йому, як блищить моя гордість.

— Я серйово кажу: сідай, я потім... — Дякую. Ти сьогодні чогось здаєшся добрий... І неймовірно поглядав на мене, а я про себе посміхався: „Жалкий ти!“

— Чи, може, тобі хочеться ходити по камері? Ну, то ходи, а нічого не маю проти...

Він не зводив з мене пильного, неймовірного погляду і був насторожений.

А я з серйозним виглядом реготав йі крадькома поглядав на стелю.

Нарешті, я рішив сказати йому.

Вчечері, підсівши до його на койку, я тако й холодно розкавав йому. Він слухав мовчки, погору. О, я бачив, що він буде сперечатися, бо те не він знайшов. І він, справді, вислухавши, почувався йі сказав:

— Фантазія!

— Ох, як я його ненавидів!

— Чого фантазія?

— Звичайно фантазія! Чим же ти шпиль будеш?

— Да! Я так і знав, що він це скаже.

— Чим? Пилкою!

— Якою?

— З бляхи зробимо!

— Де ж ти бляхи візьмеш?

— Господи! Він смів ще сумніватися! Він, що сто ліг, як куна ганчірок, пролежав би отут і не побачив би нічого, він це смів...

— Я з тобою більше йі балакати не хочу! Можеш лежати собі...

— Та чекай! Я тебе питаю, де ти бляхи візьмеш? У дозорця запрошам?

— На дворі знайді! О де! Обо вид підковника одломлю. Ну, годі!

Більше з цим Йолопом я не хотів балакати.

Але вранці він сам забалакав і видно було, що він щиро кається за

вчорашнє.

Ага! голубчику!

Проте, я не хотів зовсім пригнічувати його і тому холодно й діловито сказав:

— В такому разі ми сьогодні ж повинні знайти!

— Ну, певно! (Він спробував навіть руки потерти). Вмент повинні знайти бляху! Ого! Тільки, знаєш, треба обережно. А потім, мені здається, що на правий бік було б краще тикати? Га?

Я холодно йі строго промовчав. Без тебе знаєш, на який бік краще!

Ми вийшли на прогулку. Я не хотів, щоб він знайшов бляху. Він—неграба, недотепа, він не повинен знайти.

Найти повинен я.

І, справді, найшов я. В кутку, де лежала купа цегли, я присів спочити. Влучаючи очима по землі, я раптом під самими ногами помітив плямок заржавілої бляхи, що витикалася з під глини. Самої справжньої бляхи, як раз такої, яку я собі уявляв, навіть так же погнутої. Коли вартові дивились в другий бік, я з замірником серця вниав хустку і ніби мимохіть виступив її на бляху. Потім помалу йі байдуже нахилився, скопив разом з хусткою дорожнючу знахідку і так само помалу йі лівною сунув її під пальцю. Ура!

Васюк все бачив і вже хитро підморгував мені, але я холодно встав і, міцно держучи рукою бляху, помалу йі лівною став ходити між вартовими. Повахаючи, я поглядав у небо і вправно бачив, що на правий бік тикати не можна, бо там стояла будка і вартовий найшвидше міг бути на тім боці.

Бавлячись і позіхаючи, я підняв з землі де кілька камінців і не помітно сховав їх в кишеню.

В камері я сказав Васюкові про правий бік і зараз же залишив бачачку, не балаючи пригнічувати його. Він покійно згодився.

Потім ми звязали до вироблення пилки. Ах, треба було тільки подивитися, як він тер камінцем до нещасну бляху. Лішенько мов, він нічого не вмів, цей міцолобий дурень!

— Ні! Дай сюди. Варгуй ти, я сам

буду робити...

Він вивуваго передав мені камінь і бляху, а сам став коло вочка пильнувати. Іноді він підходив до мене йі писміло зазиравав до рук моїх, але я холодно нагадував йому про дозорця і він дурнотато посміхаючись, поспішно йшов назад.

Я тер цілий тиждень і цілий тиждень він писміло зазиравав до моїх рук і цілий тиждень я строго кричав на його. Не міг же я, і справді, допустити, щоб через дурню його цікавість пропадала вся справа. Коли бility ні до чого не здатний, то хоч якийшай до ладу.

Але пилка вийшла все таки предчудова. Правда, була трохи крива, зубці не рівні були, але зате гострі, як у справжньої пилки. Хіба він міг зробити щось подібне? У-у, белса!

— Не стій, хригта ради, перед носом. Іди до дверей!

Він зчужився йі одходив.

Нарешті, ми поставили приступати до самої стелі. Було постановлено, що першим поїде я. Правда, він уперто стояв за те, щоб йому першому лізти, але як я стояв проти того, то було постановлено, що поїде я. Він же, неграба, неодмінно зробив би щось не так.

На мою койку повклали опудало, покрили його ковдрою, а Васюк повинен був ходити по камері, поглядаючи в дірку. На случай серйозної небезпеки він повинен був зчужити, а на знак того, що дорозень наближається до дверей, покашлювати. Але я вже був певний, що він перешута, або чхне там, де цього не треба.

— Тільки, будь ласка, не перешутауй!

— Ну, що-о ти! От же сказав!

Ще образився! Подумаєш, який моторний!

— Ну, добре. Ставай!

Васюк вперся руками в грубу і нахилив спину. Я пильно подивився в коридор, пavidко підійшов до Васюка, виліз на спину йі, схопившись руками за край грубки, помалу йі обережно виліз на неї.

Васюк зараз же одійшов до дверей, подивився в дірку йі заходив по

камері.

Серце билось надзвичайно. Я вниав пилку йі обережно став намацувати стелю. Було темно, на руки липало старе, товсте паутиння, в коліна муляла дрібні камінці, пахло димом і палевою глиною.

Камера згорі здавалася якоюсь дивною, чужою і постать Васюка якоюсь безглуздою, куючою.

Ось, нарешті, здається, та точка. Дивно, яка вона зовсім не така, якою здавалася вниаву. Товща, ширша... Страшно неурочної... Нема як початись... Здається, Васюк чхнув? Ні, ходить. О, Йолоп, йому добре пожити. Тільки цього йі уміє, а все мені доводиться робити. Хіба спробувати так?..

На спину вдалося почати. Пилка гнулася, муляла руку. Шум від пильнява був такий, що, мені здавалося, його зараз повинна зачути вся тюрьма. Я для чогось дуже стискував щелепи і, що хвилини придухалося, дивився вниав. Але Васюк так само ходив, поглядав у вочок і мовчав.

Тоді я знов шияв. Але пилка гнулася, рука боліла, я відхукувався. Мдавав пальцями свою роботу йі з апістот бачив, що вона майже не посуюється. І бевисло пустивши руку, погнуро дивився вниав. Ходив Васюк, добросовісно щоразу згараючи в вочок, чорніло вікно, миготіло жовте світло лампочки у верхній половині камери.

І пригадую, яким жалким уявлявся я сам собі там, на тій грубі,—бесплідий, вимазаний паутинним і порохом! І невже ж в цей самий час десь гуляв трамвай, кудись ішли люди без ключей, жінки, діти, малесенькі, любі діти!?

І знов я брався за пилку, стискував щелепи, прислухався і шияв. Але подла пилка гнулася, муляла руку, рука нила, падала.

І знав я, ох, я знав, що не пилка винна, а бевсила, худа рука моя.

І знав, що вилізе він і пилка не мулятиме його руки, мускулястої, сильної.

Рігуче покінчу в і заїв.

— А що таке?—зтурбовано спитав

він.

— Згомивсь—хмуро муркнув я—Лізь ти...

Він згримаго посміхнувся.

— Смішного рішуче нічого нема.

Спробуй, тоді йі смійся...

Він мовчки встав у мене пилку, неграбно виліз мені на спину і вдріпався на грубу. Я думаю, що він на вилізь так давив мені плечі каблучками. Йолоп!

Але пилка він, справді, не так, як я.

— Ти на диво мало зробив!—весело прошепотів він, зізва на мой команді.

— О, це б пан! А почати, по твоєму, це легко?

— Та хіба ж я до того?

Але я вже бачив до чого воно йшлося. Я не ввиравно бачив зо всього його зтомлено-поважного вигляду, коли він зізвав авіділя. Звичайно, він вже узяв собі, що голова всієї справи—він. Ця капутяна голова, цей белбас був серйозно переконаний, що він мене рятую.

— Ну, справа посуюється!—говорив він звичайно.

І треба було тільки подивитися на його, коли він промовляв ці слова!

О, як я ненавидів його за те, що справа посуюється! Як я хотів, щоб він зломив пилку, порізав руку. Він би не будучилося так.

Дні прожогом пролітали кріз нашу камеру і зникали в беводні Минулого. І кожний день був не схожий на попередній день і кожного ніч відіривнялася від попередніх ночей.

Люди з ключами не помічали нічого і так само ходили коло наших дверей, або дримали десь там в кіпці коридора.

І тільки ставили лампочку на двері, Васюк вилізвав мені на спину, ловко піднімався на грубу і шепотів звідти:

— Готово! Позирай!

І я ходив і позирав.

„Шр! шр! шр!“ чудось з-над груби, а я ходив і позирав.

І щоразу, звлаючи, він все холодніше йі коротче зтомленим, сухим голосом говорив мені:

— Хутко кінець.

Я вже мовчав. Я боявся говорити що-небудь, бо з грудей мені вирвався би така дика агрія слів, що краше мовчати.

Я тільки думав про себе. Дивлячись удень на його колочі холодні очі, напрямлені на мене, я думав, що я сам не вийду на грубу. Чи полізе він перший, чи ні?

Я був певний, що полізе він. Ну, хай! О, хай лізе він, а я встануся тут, побачимо, чи далеко він сам доїде, покинувши мене.

І думав, що як би я виліз першим, а б., і б поміг йому, не покинув тут. Я ж знав його, знав добре люту ненависть очей його, щоб покинув тут. Він же здатний був покликати дозорців і видати мене. Він би з великою охотою покинув мене тут, як би не боявся, що я на його маїр покличу дозорців. І коли не покине, то тільки з страху, що я сам не утію.

І, справді, він злякався і поліз першим а. Став йому на спину і виліз на грубу. Потім ліг на ній і звис йому вниз руку. Він сховився за неї і, важко тягнучи мене до низу, став драпатись. Виліз і зараз же став дивитись до вогчка.

— Ти мало руку не вирвав мені... — прошепотів я.

— Ну, мовчи, там „Руку“. Не до рук твоїх. Дивись на вогчок, я вийму дошку.

Я співня зуби і став дивитись на жовтий квадратик у дверях.

На койках неоружно лежали орудя, укриті нашими укривалами. Верхня половина камери, помережана тинями ґрати, була освітлена, а нижня, з койками, темна.

За спиною сови Васюк, востузячись з дошкою. Мені ніяк було повернутись подивитись, але я хвилювався так, що боявся упасти з ґруби.

— Готово! — нарешті прошепотів він. Я з усіллям повернув голову і побачив, що голова його стала зникати в чорній дірці стелі, далі вийшли тут пачі, потім ноги його стали розтинатись і з ледким шару-

дніням все тіло всунулося в стелю. Мені стало вільніше на ґрубі. Я наговорився теж. Ноги його одні за другою зникли.

Тоді я підсунувся під дірку і теж уліз у неї.

— Швидче лізь! — сердито прошепотів Васюк і шарпнув мене за руку. Я нічого не бачив, бо не сказав.

На ґоріці було холодно, темно і кожний ваш порох викликав луку.

— За мною! — дихнув коло мене Васюк і я почув, що він став одходити од мене.

Він робив усе так, наче виріс на тому ґоріці.

Упевнено знайшов дірку на покрялі, ловко проліз у неї і поміг мені пролізти. Потім алім і безцеляційним голосом наказав хвалитись руками за шви покривлі і повести колінами. І поліз. Я за ним. Він ліз тихо, нечуваю, як кішка, але у мене поразу під колінами покривля гуділа так, що я аж депенів весь і замираю. А Васюк зупинявся і з невинністю пивів:

— У, ідіот чортів! — Тихо, будь ти проклятий!

Внизу ж і вгорі було тихо. Нас не чули. Чув тільки холодний вітер та чорні мовчазні димари на покривлі. Було моторошно, чудно.

Ми підвозили аж на самий край покривлі з того боку, де будинок виходив на пустирь. Васюк мовчаво вивня шворку, довго востузявся біля ривня і нарешті прошепотів:

— Сиди тихо. Я полізу вперед. Як будуть стрілять, не лізь. Уб'ють. Чувеш?

— Я полізу перший... — несміло вивралося у мене.

— Ну, де чорта з двал!

— Ти мене хочеш покинути... — Іди ти к чорту! Сиди!

І став спускати ноги а покривлі. Безумовно, він хотів, щоб підмалди мене, а не його. Він наробить гаміру, а мене підмають.

Він зник. Я влязвся руками в ривню і завірнув униз. На землі під стіною ґоріці далеко один від одного лихтары, роблючи круг себе невеликі жовті хруги. Але ні Васюка, ні варто-

вого не видно було. Тільки ривня, до якої прив'язана була шворка, важко скрипіла й хиталась під незримою вагою.

Потім зразу затихла. Очевидячки, він був уже на землі. Я халдиво й, трясучись весь, сховився руками за ривню і перекинув ноги у низ. Надавав шворку, змотав ногами в повітрі і став спускаться. Шворка терла руки, тіло тягнуло до низу і так було важке, що я аж здивувався тоді.

Спершу я думав про вартового, як би не суспитиється йому за голову, думаю, щоб не робить гомону, але де далі всякі думки пропадали і не з'являлись одне захлявие бажання — не зрівтаться. Я вже не перебірав руками, а просто сунув весь, повисившись на витягнутих руках. Дололи ґоріці, ноги безпомічно висіли, по тілі проходили хвилі холодного жаху. Де далі, то все більш і більш почував я, що сунувся швидко й швидко, що ось-ось руки мої не видержуть і я гениую униз.

Трапився вузол. Пам'ятаю, одна рука моя сприянула, потім друга, замерло серце і... я почув, що шворка не стало в дологах. Потім шум в ухах і страшений біль у носі від чогось твердого. Я лежав на землі. Спробував підвестись. Не можу — права рука й нога за кожним рухом так болять, що краще десять років тюрми, ніж одна хвилинка такого болю.

Я ліг. Очевидно, нічого не чув мого падіння. Так само впер часами сердито пробігав понад стіною, так само хмура тиня панувала над темою. Дололи болюче ґоріці. Холодна і мокра земля липла кріз промоклу одягу до тіла.

Але туже байдуже обхоплювало мене. Справа моя (де зерно) погбила. Мене зараз знайдуть, заберуть і каюк. Васюк, певно, далеко вже. Ну, і бог з ним. Покинув і бог з ним.

Я навіть на хвилину не подумав, що, може, він десь поблазу тут жде мене і зараз вернеться за мною. Чого ради? Що могло вернути його? Страх? Але тепер йому болять мене нічого. Коли я й наробию крику, то тільки ж мене одного й заберуть. Обов'язок

товариша? Е, він силуваних обов'язків ніколи не визнавав, — молеріст. Чуття — один обов'язок його. А що могло бути більше його чуття? — ненависти до мене? З ненависти він навіть навмисне кинув би мене тут. Навмисне. Ну, і бог з ним. Хай киди. Я зла йому не бажав. Я собі лежав під стіною розбитий, жалкий, покинутий, ну, і хай. Зараз заберуть... Тільки б не бігли.

І раптом я почув якесь шарудіння у тьмі, ніби хтось пова. Я напружено насторожився.

Щось тихо покликало мене. Я хутко повернувся у той бік і несподівано застогнав від страшеного болю.

— Що з тобою? Чого ж лежиш? — близько коло мене зачувся сердатий шепот Васюка.

Це був він! Ніхто, як він!

Я навіть біль забув свій з чудного радісного дивування. І, пам'ятаю, мені дуже захоплюсь притягнути його до себе й завірнуть йому в лице, — яке воно.

— Я впа... Ногу адамав...

— Я так і знав... Ліот проклятий! Хапайсь рукою за шню мені, я понесу. Ну? Швидко ж!

Голос був злий, повний ненависти.

— Не хочу! — різко одшкунув я голову його.

— Я тобі говорю, берись! Чуеш ти, сволоць. Верись.

Ще трохи, і він кинувся би на мене. В голозі його було щось надзвичайне, чудне, ніби хтось наказав йому там іти за мною і він не міг не послухатись, прийшов, але ненавидів за це мене ще дужче. І така була сила в цьому голосі, що я бозна як машинально-покірливо сховив його за шню й повис на ній. Правом рукою він обняв мене за спину, підвівся і поніс. Хвора нога моя черкалась об землю з таким бодем, що мені ставало млясоно, але я не спогнав. Я весь час з гострим дивуванням силкувався завірнуть йому в лице і щось зрозуміти, побачити на йому. Але темно було і бачив я тільки очі одні, напружені, напрямлені вперед, ніби слухаючи щось в середині у себе. Вигляд

дунатика або загіпозитованого.

Тільки як я застогнав, він повернувся до мене лише і воно знов виявляло алу огаду.

— Тихо! Не стогни...

І озвирнувся. Пустирь темнів круг нас. Він обережно підтягнув мене вище і знов поніс, дупко держучи, болячись ушугити.

Я анов застогнав. Він раптом сильно адушив мене й прошепотів:

— Ти замовчав? Це раз застогнав і я кину тебе, як собаку тут!

І знов поніс, як брата, як щось надзвичайно цінне йому; ніс, як кішка носить у зубах кошенят своїх.

Повад нас понору й грізно темніла мурчавна ґурма; вітер в буйній танці крутився між нами, немов радів за нас; хмури, темніші ночі, заплотано сукулись поперед нас, немов спішили попередити когось; а ми, як двоє звірів, мідно обаявшись, зігнувшись, бігли у тьмі, озвирались, спотикались, важко дишали. Так, мабуть, колись бігли ваші щестерні праїди, рятуючи одня одного в тьмі давніх ночей.

Иноді він зупинявся, клав мене на своє коліно, озвирався до тюрми і, витираючи піт, напружено дивився туди. А я, захищави зуби від болю, гостро вшивався в лице йому, шукуючи те, що перемого ненависть до мене, любов до волі, страх смерті, що вернуло його до стіни.

Він ловив мій погляд, звісно стріпувався, мовчав а невинство хадав мене в обійми і анову ніс, обережно, дупко, як кішка кошеня своє.

І знову вітер танцював круг нас, а хмури неграбно сукуллись вперед, немов спішили сповістити когось про перемого чогось такого ж темного, дзенького й невідомого, як вони, про перемого чогось більшого за ненависть, страх, любов, більшого за нас. Спішили й неграбно сукуллись поперед нас. А вітер, танцюючи, підганяв їх.

Васюк в ту ж ніч передав мене товаришам, не сказавши за мною більш ні слова.

Ми розійшлись ще дужчими ворогами.

В. Винниченко.